

Kullanım Dışında Kalmış Türkçe Fiiller

Hamza ZÜLFİKAR

İskender Pala'nın *Bir Yunus Romanı* adlı eserini okuyordum. Satırlar arasında *uğunmak* fiili geçti. Demek *uğunmak* hayata dönmüş. Fiilin geçtiği cümle şöyle:

İki saat kadar ne yaptığımı bilmeden öylece uğunduğumu hatırlıyorum (6. s.).

“Bayılmış, kendinden geçmiş bir hâlde olmak” anlamında kullanılmış olan bu fiil birkaç yüzyıl önce yazılmış Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde bulunur. Kelime Türk Dil Kurumunun *Türkçe Sözlük*'üne de alınmış.

Uğunmak fiilini ses yansımali kelimeler üzerinde çalışırken tespit etmiştim. Türk Dil Kurumu yayınları içinde yayımlanan *Türkçede Ses Yansımali Kelimeler* adlı doçentlik tezimde *uğunmak* yanında bunun çatı eki almış *uğundurmak* ve “baygınlık” anlamında *uğunduk* biçimleri de yer alır. İskender Pala, yerinde bir kullanımla fiile canlılık getirmiş, ölü fiil durumundan kurtarıp hayata döndürmüş. Gönül arzu eder ki bunun çatı eklerini almış biçimleri ve *uğunduk* sıfatı da yazarlarımız tarafından kullanılır ve bu tür Türkçe kelimeler hayata bulur.

Birçok Türkçe isim, sıfat, fiil yıllardır derlenerek *Türkçe Sözlük*'e alınmış ancak bu fiilden yararlanmak, yeni bir kelime türetmek, terim olarak kullanmak yoluna gidilmemiş, bir yazar da bunu cümleleri arasına alarak işletmemiştir. *Türkçe Sözlük*'te *soğulmak* diye Türkçe bir fiil var. “Suyu çekilmek, pörsümek, kurumak” anlamındadır. Tarihî metinlerde *İki gözi sogıldı, gösüz oldu* (Paşa Yavuzarslan, *Münebbihü'r-Rakidin* metin 444. s.) cümlesinde “feri gitmek, görmez olmak” anlamında kullanılmış. *Ağmak* Eski Türkçe metinlerde “çıkmaq, yükselmek, yukarı çıkmak” anlamlarında kullanılır. *Ana ululuk neredubanına agmaklığı dayim dutsun* (Binnur Erdağı Doğuer, *Tuhfe-i Mübarizi*, 22. s.) Halk ağzında da bugün yaşayan bu fiil *Türkçe Sözlük* sayfaları arasına almış ama bundan bir kelime türetilmediği, terim olarak yararlanıldığı, yazarların bunu eserlerinde işlediği görülmemiştir. Bu konu için yığınla örnek vermek mümkündür.

Uğunmak fiilinin eski metinlerde başka anlamlarda da kullanıldığını biliyoruz. Ancak *uğunmak*, “kısa bir süre koltukta hafifçe uyumak, dalmak” anlamında değildir. Bunun için Türkçede *içi geçmek* deyimini var.

Meslektaşlar, fiil olsun, isim veya sıfat olsun kelimeleri ölü, canlı diye ayırırlar. Onlara göre “bağırarak, öfkelenip söylenmek” anlamındaki *kakımak* ve Dede Korkut hikâyelerinde de geçen “yüceltmek, ululamak” anlamında *soylamak* birer ölü fiildir. “kemik” anlamında *süñük*, “hafif” anlamında *yeyni* veya *yüngül* de birer ölü kelimedir. Halis Türkçe olan bu tür isimleri, sıfatları, fiilleri canlandırmak akıllara gelmez. Bunu 1950’li yıllarda Nurullah Ataç denemiş ve *ası* (fayda), *yanıt*, *kıyın* (ceza) gibi birkaç eski Türkçe kelimeyi diriltmeye çalışmıştı. N. Ataç, *Beklenen kişinin kaçan geleceğini bilmiyoruz* (Günce ** 615. s.). cümlesindeki *kaçan* örneğinde olduğu gibi bunları tanıtmaya çalışmış, kullanıma açmıştır.

Ölü kelime yanında bir de ölü dil vardır. Ölü dil, “günümüze ulaşan belgeleri olduğu hâlde konuşulmayan, konuşanları bulunmayan” anlamındadır. Sümerce, Hititçe ölü diller örnek olarak gösterilir. Ölü dil terimini biz Fransızcadan *langue morte* kelimesinden çevirmişiz. Demek ki önce onlar böyle bir adlandırma yapmış.

Zeynep Korkmaz Hocamız Türk Dil Kurumunca yayımlanan *Gramer Terimleri Sözlük*’ünde ölü dil terimini almış ve tanımlamıştır. Z. Korkmaz, buna *ölü ek*, *ölü kelime* maddelerini de ekleyip anlamlandırmış. *Ölü ek* için eski *-rak* (*-rek*) ekini, *ölü kelime* için de “fayda” anlamında *assı* (<assig) kelimesini örnek olarak vermiştir.

Türkçeyi sadeleştirme çalışmaları başlarken kelimeleri ölü ve canlı olarak ayırmak dilin aleyhine olmuştur. Birçok Türkçe kelime ölü damgasını yediği için bu dönemde yazı diline, konuşma diline girememiş. O tarihlerde ölü sayılan *sımak* ve onun çatı eki alış *sınmak* fiil köküne dayanan ve halk arasında kullanılan *sınık*, *sınıkçı* Türk Dil Kurumunca 1983 yılında yayımlanan *Türkçe Sözlük*’te yoktur. Bu iki kelime son dönemlerde yayımlanan *Türkçe Sözlük*’e girmiştir. *Türkçe Sözlük*’e *sımak* ve *sınmak*, halk arasında kullanılan *sınıkçı* kelimesi dolayısıyla alınmıştır.

Tamamen karşılığı Eski Türkçede geçen *tükel* 1930’lu yıllarda dile getirilmiş, yazı dilinde kullanılmışsa da daha sonra ilgi görmemiştir. Bunun gibi *ruh*, *can* karşılığı *tın* bir süre kullanıma girmiş olmasına rağmen sonradan unutulmuştur. *Yanıt*, *sav*, *yasak* gibi birkaçı dışında diğerlerinden yararlanılmamış. Atatürk’ün başkanlığında askerî terimler elden geçirilirken *asker* anlamında *sü*

kelimesi Eski Türkçeden alınıp *subay* (zabit) biçiminde dile kazandırılmıştır. Dile mal edilen *acun*, *kent*, *kamu* gibi Eski Türkçede geçen kelimelerin ise Türkçe olmadığı sonradan anlaşılmışsa da canlı kelimeler hâlini aldığı için dile yerleşmiştir. Bunlardan *kamu* ve *kent* kelimelerinden *kamuoyu*, *kamu personel sınavı*, *kamu sağlığı*, *kamusal*, *kamusal alan*, *kamulaştırmak*, *kamu sektörü*, *kamu yararı*, *kamu yönetimi* gibi kelimeler türetilmiştir. Hepsisi de oldukça canlı olan bu kelimeler gibi *kent* köküne dayanan *kentleşmek*, *kentlileşmek*, *kentsel*, *kent soylu*, *kenttaş*, *kentaşlık*, *kentçilik* sözleri yapılmış, hepsi de sözlüklerde yerini almıştır. Kökeni Türkçe olan, Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde geçen ve halk ağzında kullanılanlarda ise böyle bir gelişme olmamıştır.

Dilde kullanım dışı kalmış eski kelimeler gündeme getirildiğinde ortaya bazı görüşler atılmış. Bunlardan biri Ziya Gökalp’a aittir. Ziya Gökalp’ın *ölü kelime* için kullandığı terim *müstehâse*’dir. *Lisanî Türkçülüğün Umdeleri* adlı yazısında şu açıklamaları yer alıyor:

Yerlerine yeni kelimeler kaim olduğu için müstehase hâline gelen eski Türkçe kelimeleri diriltmemek.

... Fakat bunlar ıstılah (terim) mevkiinde kalacaklarından, bunların hayata avdeti, müstehâselerin dirilmesi mahiyetinde telakki olunmalı.

Z. Gökalp, *müstehase* kelimesinin çokluk biçimi olan *müstehâsât* terimini de kullanıyor.

Görüldüğü gibi bugün canlı olmayan, eski Türkçe kelimeler için geçerli olan *ölü kelime* yerine o yıllarda Z. Gökalp’ın kullandığı terim *müstehâse*’dir. *Müstehâse* başta bitki bilimi olmak üzere yakın bilim dallarında *fosil* karşılığı kullanılmış, daha sonra Batı kökenli *fosil* terimi öne çıkmış, *fosil*’e gösterilen *taşıl* karşılığı ise Türkçe olduğu için ilgi görmemiştir. *Paleontoloji* karşılığı olarak *taşıl bilimi Türkçe Sözlük*’e alınış olmasına rağmen ilgili bilim adamlarınca benimsenmemiştir.

Ziya Gökalp, *müstehase* deyip ölü kelimeleri canlandırmayı doğru bulmazken bir yandan da “Yeni ıstılahlar (terimler) aranacağı zaman ibtida (önce) halk lisanındaki kelimeler arasında aramak” fikrini ileri sürüyor. “Yükselmek, yukarıya doğru yönelmek” anlamında *ağmak* fiilinde olduğu gibi halk dilinde yaşayanlar Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde de aynen yer alır.

O yıllarda Ziya Gökalp’ın bu görüşünü Atatürk de benimsemiş. Türk Dil Kurumunun kurulduğu yıllarda tespit edilen ilkeler arasına halk ağzındaki kelime ve terimlerden yararlanmak önerisi de bulunmaktadır. Ancak bu öneriler

yılcık, kasık yarığı (fitik), *öyken* veya *akciğer şişi* (zatürriye, pnemone), *ütük*, veya *sürgün* (isal) *kursak* (mide), *kavuk* (idrar torbası) *pamukçuk* gibi tıpla ilgili halk ağzında ve eski metinlerde geçen kelimeler gereken ilgiyi görmemiş, bunların yerini Osmanlı Türkçesindeki karşılıkları da dikkate alınmayarak Fransızcası, Latincesi, İngilizcesi geçmiştir. O yıllarda Süheyl Ünver gibi bazı bilginler bu tür kelimeleri çeşitli yazılarında dile getirmiş, önerilerde bulunmuşlardır.

Türkçenin tarihî dönemlerinde kullanılmış olup günümüze ulaşmayan kelimelerden yararlanma fikrini Ahmet Caferoğlu 1932 yılında yazdığı makalelerde dile getirmiştir. O, Türkçe kökenli olmayan *borç* kelimesinin eski Uygur metinlerinde karşılığının *alım* olduğunu yazmış “borç para almış, borçlu” anlamında Uygurcada *alımçı* kelimesinin bulunduğunu bildirmiştir. Bunun yanında “tüccar” karşılığı *satıgcı* kelimesine dikkat çekmiş. *Satıcı* dilde hayat bulmuş ama *alımçı* günümüze gelememiş. Onun üzerinde durduğu *yasak* kelimesinin de Uygurcadan alındığını biliyoruz (“Öz Hukuk Dili”, *Öz Dilimize Doğru*, 5. sayı; Kâzım Yetiş, *Atatürk ve Türk Dili*, TDK, III. C. 2156, 2347. s.) .

Eski Türkçede geçen kelimelerden yararlanmak konusunda büsbütün ilgisiz kalınmamış. Bu yolda bazı denemelerde bulunulmuş, Eski Türkçedeki *teğmek* (değmek) fiilinden yararlanılarak *teğet* kelimesi türetilmiş. *Teğet*, o yıllarda kullanılan *mümas* kelimesinin karşılığı olmuştur. *Teğmen* (mülazım-ı evvel), kelimesinde de aynı yol izlenmiş. *Teğmek* (değmek) fiilinden yararlanılmış. Eski adı *ıstılah* olan *terim* kelimesi de *termek* (dermek) fiiline dayanır.

Bilim ve sanatla ilgili özel sözlerin Türkçe kelime köklerine dayandırılması fikri, her zaman “Bunlar uluslararası sözlerdir” bahanesiyle reddedilmiştir. Batıdan sel gibi gelen çeşitli dallara ait kelimelerin hangilerinin gerçekten uluslararası olduğu konusunda bir birliğe varılmamıştır. Aslında uluslararası fikri Batılı toplum için geçerlidir. Dilleri Yunanca ve Latinceye dayalıdır. Millet olarak aralarında bağlar var. Bu söz onların dillerine uyar. Türkçe ise yapısı ve kökeni bakımından Batı dilleriyle uyumsuz. Bu bakımdan her Batılı söz ya doğrudan Türkçeye girecek veya tercüme edilecektir. Tercümeye sık sık sıkıntı çekilecektir. En azından her Batı kökenli tamlama *point de contact* terimi *nokta temas* diye çevrilemeyecek, *temas noktası* veya *değme noktası* diye baş aşağı edilecektir. *Quatres operation* kelimesiyle karşılaşan Osmanlı aydını onu *âmalierbaa* diye karşılamış. O da kelimelerin yerlerini değiştirmiş. *Âmalierbaa* terimine dayanan Cumhuriyet aydını buna Türkçe kelimelerle *dört işlem* demiş.

Zaman zaman dönemin aydınları Almanların, Rusların, Fransızların, İngilizlerin bilim ve sanat dallarında kullandıkları terimlere dikkat çekerek onların ne kadar istikrarlı olduğunu, birlik içinde bulunduğunu, terimlerin kişilere göre,

kuruluşlara göre değişmediğini dile getirip örnek almak istemişlerdir. İç çekişmeler, kültürel anlaşmazlıklar, konuya sahip çıkmayan devlet ve bilim adamlarının sayesinde hep işin kolayına kaçılmış, Batı'dan gelenler tercih edilmiş. Türkçe kelime köklerine dayalı bilim ve sanat dallarının sözlerinde istikrar sağlanmış olsaydı soydaş milletlere de örnek olunabilirdi.

Halk, karşılaştığı her yeni kavrama bir karşılık bulur. *Telgraf*'ı olduğu gibi benimsememiştir. *İstanbul'a tel çektim* cümlesinde olduğu gibi direklere gerilmiş telleri görerek *telgraf* 1, *tel* ile karşılamıştır. Aydınlarımız onun bu tür kullarımlarını kabul etmez, basit bulur, Batı'dan gelen her kelimenin özgün biçimini hatta özgün yazımını tercih eder. Artık televizyonun *teve* kısaltmasını kimseye söyletemeyiz. *Tivi* okunuşu öne çıkmıştır.

Türk Dil Kurumunun kurulduğu 1932 yılından sonra geçen sürede her yıl yapılan kurultaylarda bilim ve sanat dallarının terimleri gündeme gelmiş. Yaklaşık bir on yıl Güneş Dil Teorisi ile zaman harcanmıştır. Daha sonraki yıllar da kâh Anayasa dili ile kâh yapıca bozuk kelime türetmeleriyle yıllar akıp gitmiştir. Başlangıçtan beri Batı kültürünü, uygarlığını benimseyenler bilim ve sanat dilini de Batılılaştırmak istemişlerdir.

Terimlerin Türkçe kelime köklerine dayanması için halk ağzından ve eski Türkçe metinlerden derleme yapmak fikri beklenen sonucu vermemiş. O yıllarda dil malzemesi toplanıp bunlar bilim ve sanat dallarına göre sınıflandırılarak bilim adamlarının kullanımına sunulsaydı, o yılların heyecanı içinde epeyce yol alınabilirdi. Bugün de böyle bir çalışma yapılabilir, bulunan terimlerin her birinin karşısına Osmanlı Türkçesindeki karşılığı, Batı dillerindeki karşılığı konarak bir yayın ortaya konabilir. Aslında günümüzde dünün imkânsızlığı yoktur. Örnek olarak tıp ve eczacılıkla ilgili epeyce eski eser yayımlanıp gün ışığına çıkarılmıştır. Mesele bilim ve sanat adamına kendi dilinin önemini, gerekliliğini anlatmak, onu bu millî davaya inandırmaktır.

Kelimeleri *ölü*, *müstehase* diye nitelemek, bana göre doğru olmamıştır. Özellikle altın değerinde olan fiillerin tarihî metinlerin sayfaları arasında kalması üzüntü vericidir. Bunlardan *incimek* fiilinde olduğu gibi kök şekli tarihî metinlerde kalmış, çatı eki almış *incinmek* şekli yazı diline ulaşmış. Bunlar en çok dikkati çeken örneklerdir. “Yorulmak” anlamında *armak* ayrı bir örnektir. Bunun *argın* türevi ancak yazı diline ulaşmış ve sözlüklere girmiştir.

Kök şekli *ırmak* olup günümüz Türkçesine ulaşmamış ama türevi *ırak*, *ıraklık*, *ıraksamak*, *ıraklaşmak* gibi günümüz yazı dilinde kullanılanlar bir başka grup oluşturmaktadır.

Çatı ekleriyle veya öteki türevleriyle günümüz yazı diline ulaşamayan, Tarihî metinlerde kalan, günümüz sözlüklerine girmeyen fiillere ise şu örnekleri verebiliriz.

Yelmek (koşmak, acele yürümek), *burtarmak* (somurtmak); *yeltemek* (bir şeye sevk etmek, teşvik etmek), *genitmek* (genişletmek), *dirgürmek* (diriltmek), *sogılmak* (gözlerinin feri kalmamak, kör olmak), *ayırılanmak* (farkına varmak), *irgürmek* (ulaşmak, erişmek), *çegzinmek* (dolaşmak), *asılاندurmak* (faydalandırmak), *tanlamak* (hayret etmek, şaşmak), *yidmek*, *yedmek* (çekerek peşinden götürmek), *yörenmek* (etrafında dolaşmak), *yerinmek* (kederlenmek), *kavşurmak* (bağlamak) vb. Kullanımdan düşmüş fiil örnekleri bu kadarla sınırlı değildir. Sayfaları dolduracak örnekler vermek mümkündür. Kullanılmayan, türevleri yapılamayan, canlandırılmayan bu fiillere yazık olmuştur. Fiillerini bu kadar hovardaca harcayan millet az bulunur.

Kullanımdan düşen fiiller arasında *keykirdemek*, *kakımak*, *kıgırmak*, *kakmak*, *kakıtmak* gibi ses yansımalı olan birtakım fiiller var ki insanın bütün ruh hâllerini, doğadaki hareketliliği anlatmaya yarayan fiillerdir.

Fillerin anlamlarla ilgili boyutu ayrı bir araştırma konusudur. *Andan Fir'avn köşk üzerine bindi* (Y. Karasoy, *Siracü'l-Kulüb* 49. s.) cümlesinde geçen *binmek* fiilinin “çıkmaq, tahta oturmak” anlamı günümüz sözlüklerinde yoktur. *Zikr olundu ki atası öldükden sonra halife dikse gerekdi* Bu örnekte *dikmek* fiilinin “tayin etmek” anlamı sözlüklerimizde bulunmaz. (Mehdi Ergüzel, *Şirvanlı Mahmud Tarih-i İbn-i Kesir Tercümesi IV*, C. 405. s.) “Ad koymak” anlamında *Ad okumak* bir başka örnektir. *İsmi Arif okudı der-hâl* (Halil Ersoylu, *Menakıb-ı Mevlana*, 193. s.), *Ol durur ki yıgar öksüzi gendü hakkından*. (Hatice Tören, *Amme Cüzü Tefsiri*, 202. s.) Cümlede *yıgmak* “menetmek, alıkoymak” anlamında kullanılmıştır. *Yaymak* fiilinin çalkalamak anlamı günümüze ulaşmazken türevi olan *yayıq* kelimesinde bu kavram yaşamaktadır. *Yaşmak* Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde “örtmek” anlamında geçer. Günümüzde *yaşmak* isim görevindedir. Birkaç örnekle anlatmaya çalıştığım anlam zenginliği bakımından Eski Anadolu metinleri gerçekten bir hazinedir. Bu anlamlardan yararlanılarak onları taşıyan Türkçe fiiller yazı diline kazandırılmalıdır.

Tarihî metinlerde anlamı geniş olan kelimelerin günümüzde anlamlarının daralmış olanlardan bir başka sınıflandırma yapılabilir.

Özellikle tek heceli fiillerin gündeme getirilmemesi, işletilmemesi, bunlardan birtakım terimler yapılamaması büyük bir kayıptır. Nasıl olmuşsa *ivmek* fiilinden *ivedi*, *ivedilik*, *ivedilikle* yapılabilmiş. Resmî yazışmalarda *ivedi* ve *ive-*

dilikle sık kullanılan terimler olmuştur. Unutmamak gerekir ki isim köklerinden sınırlı türetme yapılırken fiil köklerinden çok daha fazla sıfatlar, isimler, zarflar türetilir, onların çatıları kullanılabilir ve çatı ekleri almış biçimlerden yeni kelimeler terimler yapılabilirdi. Bu bakımdan canlandırma işinin *yanıt*, *savcı* (*sav* kelimesinden), *tanık* (tanuk kelimesinden) gibi sayılı isimler çerçevesinde kalması üzüntü vericidir.

Dikkat edilirse Cumhuriyet Dönemi'nde fiil kıtlığından dolayı hep yardımcı fiillere yüklenilmiştir. *Etmek* ve *olmak* fiillerinin her birinden yirmişer, otuzar kelime türetilmiştir. *Öz* kelimesine de aşırı bir biçimde yüklenilmiştir. Öte yandan Türkçe karşılık bulamadıklarından doğan açık, Batı dillerinden gelen kelimelerle doldurulmuştur.

Günümüzde kapılarını Batı kökenli kelimelere açan, Türkçesi olduğu hâlde Batı dillerinden gelen kelimeleri seçip kullanan gencimiz, bilim adamımız, sanatçımız, yazarız, devlet adamımız, Türkçeyi evinde, sınıfında, makamında, yazısında kullanan aynı ulusun birer ferdidir. Bunların arasında birileri de var ki halk ağzında, eski dilde yaşarken kullanımdan düşmüş fiilleri bulup romanına, hikâyesine ustalıkla yerleştirir.

Sayıları yüzü aşan ve geçmişe terk edilmiş fiillere ilgi duyacak yazarlar bekleniyor.

Taranan kaynaklardan bazıları:

Halil Ersoylu, *Menakıb-ı Mevlana*; Hatice Tören, *Amme Cüzü Tefsiri*; Yakup Karasoy *Siracü'l-Kulüb*; Mehmet Özmen, *Ahmed-i Da'i Divanı*; Paşa Yavuzarslan, *Münebbihü'r-Rakidin*; Mehdi Ergüzel, *Şirvanlı Mahmud Tarih-i İbn-i Kesir Tercümesi IV. c.*; Esra Karabacak, *Türkçe, Arapça, Farsça Satır Arası Kur'an Tercümesi*; Binnur Erdağı Doğuer, *Tuhfe-i Mübarizi*.